

The Correction of Verses from Jami's Sabhat Al-Abrār

Asghar Esmaeili ¹

1. Assistant Professor in Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. E-mail: a.esmaeili@ihcs.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 25 December 2023

Received in revised form:
27 February 2024

Accepted: 29 February
2024

Keywords:

Haft Awrang,
Sabhat al-Abrār,
Correction,
Tampering,
Editing.

ABSTRACT

The Jami's "Haft Awrang" and its consequent work, "Sobhat Al-Abrar," despite its language's lack of complexity, has remained unaltered from tampering and distortions by abrogators and copyists. This fact has prevented the proponents from having a reliable printed version of it. Apart from publications outside of Iran, the printed version by Mostafa Modarresi Gilani (1958) and the edition by Miras-e-Maktoob Publications (2012) are two widely used and trusted versions within Iran. The "Miras-e Maktoob" Publications' printed edition, despite being the most recent edition of this work, is not free from errors and misreadings. In this article, the text of "Sobhat Al-Abrar" from the Miras-e Maktoob Publications is examined and edited based on three handwritten copies (two from the Ayasofya Library and one from the Library of the Islamic Consultative Assembly), the variants mentioned in the footnotes of the Miras-e-Maktoob Publications' edition, and Modarresi Gilani's printed edition. The results indicate that, in most cases, Modarresi Gilani's printed edition is superior to the corrected Miras-e-Maktoob Publications' version despite the latter's chronological precedence. The handwritten copies used, the variants and literary traditions, also confirm this. Additionally, this article addresses other errors and editorial mistakes found in this correction.

Cite this article: Esmaeili, A. (2024). The Correction of Verses from Jami's Sabhat Al-Abrār. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 5 (1), 1-16.

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22126/LTIP.2024.10049.1217>

Publisher: Razi University

Extended Abstract

Introduction:

One of Jami's most significant poetic works, which has secured his place among the great poets of Iran, is "Haft Awrang". This Package is a collection of seven works comprising; "Selselat adh-dhahab", "Salaman-o Absāl", "Tohfāt Al-ahrār", "Sabhat Al-abrār", "Yusof-o Zulaikhā", "Layli-o Majnun", and "Kheradnāma-i Eskandari".

The fourth Awrang of the seven, "Sabhat al-abrār", which is the focus of this article, is composed in the Ramal (fa'elaton, fa'alaton, fa'alun) and spans the stages of spiritual journey, education, and refinement across forty "aqd" (sections) are presented. In each of these "aqd", Jami introduces fundamental principles of mysticism and, in connection with them, presents allegories and anecdotes. Jami, following the approach of the Naqshbandi Sufi order, studied the works of Muḥyiddin Ibn 'Arabi, and the influence of this study is evident in "Sabhat al-abrar", "Tohfāt al-ahrar", and some of his other extant works.

The most recognized editions of "Haft Awrang" in Iran are the corrections by Morteza Modarresi Gilani (1958) and the edition published by Miras-e Maktoob Publishing (2012).

Morteza Modarresi Gilani's edition was first published in Tehran. Modarresi Gilani did not elaborate on the quality of the manuscripts or the methodology of correcting "Haft Awrang".

The latest edition of Jami's "Haft Orang" was released by Miras-e Maktoob Publishing in 2012 in two volumes. This edition, despite being considered the most recent, reveals certain deficiencies, which are the subject of discussion in this article. The publication includes an introduction by A'la Khan Afsahzad, along with research and corrections by Jabeleqa Dad Ali Shah, Asghar Janfada, Zaher Ahrari, and Hossein Ahmad Tarbiat. Although Miras-e Maktoob's correction is the latest, it is not without flaws, and the discussion of these issues forms the focus of this paper.

Materials and Methods:

Morteza Modarresi Gilani's edition was first published in Tehran in 1337 SH (1959 CE). Modarresi Gilani did not elaborate on the quality of the manuscripts or the methodology of correcting "Haft Awrang".

The latest edition of Jami's "Haft Orang" was released by Miras-e Maktoob Publishing in 1391 SH (2012 CE) in two volumes. This edition, despite being considered the most recent, reveals certain deficiencies, which are the subject of discussion in this article. The publication includes an introduction by A'la Khan Afsahzad, along with research and corrections by Jabeleqa Dad Ali Shah, Asghar Janfada, Zaher Ahrari, and Hossein Ahmad Tarbiat. The correctors have utilized corrections from seven handwritten manuscripts and one printed version. The specifications of the handwritten manuscripts they employed are as follows:

Table 1 - List of Manuscripts Used in the Miras-e Maktoob Printing:

No.	Place of Preservation	Date of Transcription
1	Academy of Sciences of Uzbekistan - Eastern Manuscript Storage	895
2	Russian Academy of Sciences- Institute of Oriental Manuscripts	
3	Academy of Sciences of Uzbekistan - Eastern Manuscript Storage	980
4	Academy of Sciences of Uzbekistan - Eastern Manuscript Storage	908
5	The National Library of Russia, Saint-Petersburg	933
6	Academy of Sciences of Uzbekistan - Eastern Manuscript Storage	997
7	Academy of Sciences of Uzbekistan - Eastern Manuscript Storage	Unknown

The printed version used in the Miras-e Maktoob correction, titled "Haft Awrang-e Jami", was published in 1333 AH (1944 CE) in Tashkent, Uzbekistan, under the efforts of Khwaja Ghulam Rasul bin Khwaja Muhammad Rasul.

Despite being considered the most recent correction of this work, the Miras-e Maktoob edition exhibits certain deficiencies, which constitute the subject of discussion in this article. Three handwritten manuscripts were utilized for the correction of verses in this article:

1. Manuscript from the Library of the Islamic Consultative Assembly, No. 187, dated 886-897.
2. Manuscript from The Hagia Sophia Library, No. 4207, dated 877.
3. Manuscript from The Hagia Sophia Library, No. 4209, which, according to Dr. Mahmoud Abedi's introduction to "Nafahat al-Uns," was written during the poet's lifetime.

As observed, these three manuscripts, in terms of historical precedence, precede the manuscript used in the Miras-e Maktoob edition. In addition to their historical significance, in some instances, they confirm the recordings and corrections made by Morteza Modarresi Gilani, despite its antiquity. To ensure the accurate representation of the verses, an examination and correction of the verses were conducted based on the three mentioned manuscripts, the print by Morteza Modarresi Gilani, and the alternative versions mentioned in the footnotes of the Miras-e Maktoob edition, considering literary traditions and the Persian language.

Results and Discussion:

The activities undertaken in this article are categorized into three main sections:

- 1. Identification and Correction of Inaccuracies in Miras-e Maktoob Corrections:** The article addresses inaccuracies present in the Miras-e Maktoob edition, encompassing the current manuscripts (Islamic Consultative Assembly, Hagia Sophia 4207, and Hagia Sophia 4209), as well as the print by Morteza Modarresi Gilani. Through a comparative analysis, the correct renditions have been presented. Examples include:
 - Page 612, Line 1133: In the second hemistich, the term "ب" lacks a meaningful interpretation. It is highly likely that "گور" is the correct term. The writings in Hagia Sophia 4207 and Hagia Sophia 4209 manuscripts also support this word.

2. **Orthographic Errors:** The article highlights instances of spelling errors. Examples include:

- Page 540, Line 1480: Considering the meter, "آینه" should be corrected to "آنه".
- **Editing:** Editing-related issues have been addressed, encompassing: Separation of words that, in some instances, has led to misreadings.
- Blending of a hemistich from one verse with a hemistich from another.

Through these analytical approaches, the article aims to enhance the precision and scholarly reliability of corrected versions, contributing to the discourse on Jami's "Haft Awrang" by rectifying inaccuracies present in Miras-e Maktoob corrections and other relevant sources.

Conclusion:

The poem "Sabhat al-Abrar" that has been picked from Jami's collection of Haft Awrang is a piece that, despite its simplicity of expression and language, has not remained immune to the misreadings of copyists, scribes, and editors. The most recent correction of Haft Awrang and consequently "Sabhat al-Abrar" has been published by a group of editors at the Miras-e-Maktoob Publications. Despite the merits of this correction, the work is not free from misreadings and other flaws. In this research, considering three authoritative manuscripts, the print by Morteza Modarresi Gilani, and the alternative versions mentioned in the footnotes of the work, the textual errors and misreadings were examined and corrected. This endeavor aims to provide scholars and researchers with these corrections before the publication of a new revised edition of the work. In most cases, the manuscripts and alternative versions confirm the recording by Morteza Modarresi Gilani, serving as a guide to emphasize that in future corrections, attention should not stray far from this printed version.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصحیح ایباتی از سبحةالابرار جامی

اصغر اسمعیلی^۱

۱. استادیار، گروه علوم انسانی، پژوهشکده دانشنامه‌نگاری، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران. رایانامه: a.esmaeili@ihcs.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هفت‌اورنگ جامی و به تبع آن سبحةالابرار، با وجود آن‌که زبانی عاری از دشواری دارد، از تصحیف و تحریف ناسخان و کاتبان مصون نمانده و همین مسئله باعث شده است، نسخه منقح چاپی از آن در دست نداشته باشیم. صرف‌نظر از چاپ‌های خارج از ایران، نسخه چاپی مرتضی مدرس گیلانی (۱۳۳۷ش) و نسخه انتشارات میراث مکتوب (۱۳۹۱ش)، دو چاپ مورد استفاده و اعتماد در ایران هستند. نسخه چاپی انتشارات میراث مکتوب، به‌رغم این‌که آخرین تصحیح این اثر است، منقح نیست و اشکالات و بدخوانی‌هایی در آن دیده می‌شود. در این مقاله، متن سبحةالابرار از هفت‌اورنگ جامی انتشارات میراث مکتوب بررسی و خطاهای آن با توجه به سه نسخه خطی (دو نسخه از کتابخانه ایاصوفیه و یک نسخه از کتابخانه مجلس شورای اسلامی)، نسخه‌بدل‌های مذکور در باورقی چاپ میراث مکتوب و همچنین چاپ مدرس گیلانی، تصحیح شد؛ نتایج نشان می‌دهد که در بیشتر موارد، ضبط چاپی مدرس گیلانی، به‌رغم تقدم زمانی بر نسخه تصحیح‌شده میراث مکتوب، ارجح است و نسخه‌های خطی مورد استفاده و نسخه‌بدل‌ها و سنت ادبی نیز آن را تأیید می‌کنند؛ برخی خطاهای دیگر و خطاهای ویرایشی نیز در این تصحیح دیده می‌شود که در این مقاله به آن‌ها پرداخته شده است.

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۰

واژه‌های کلیدی:

هفت‌اورنگ،

سبحةالابرار،

تصحیح،

تصحیف،

ویرایش.

استناد: اسمعیلی، اصغر (۱۴۰۳). تصحیح ایباتی از سبحةالابرار جامی. پژوهشنامه متون ادبی دوره عراقی، ۵(۱)، ۱-۱۶.

© نویسنده گان.

ناشر: دانشگاه رازی

DOI: <https://doi.org/10.22126/LTIP.2024.10049.1217>

۱. پیشگفتار

نورالدین عبدالرحمان جامی را خاتم شاعران زبان فارسی دانسته‌اند. از نظر ذبیح‌الله صفا جامی در شعر مرتبه‌ای بلند دارد و او را باید به حق، آخرین استاد بزرگ زبان فارسی دانست که بعد از بزرگ‌ترین استادان پارسی‌گوی قرن هفتم و هشتم ظهور کرده است. (صفا، ۱۳۷۱: ۴، ۳۶۰)

یکی از مهم‌ترین آثار منظوم جامی که او را در جایگاه شاعران بزرگ ایران قرار داده، هفت‌اورنگ است که هفت مثنوی را شامل می‌شود: سلسله‌الذهب، سلامان و ابسال، تحفه‌الاحرار، سبحة‌الابرار، یوسف و زلیخا، لیلی و مجنون و خردنامه اسکندری.

اورنگ چهارم از هفت‌اورنگ سبحة‌الابرار، منظومه مورد بررسی در این مقاله، در بحر رمل (فاعلاتن، فعلاتن، فعطن) سروده شده و مقامات سلوک و تربیت و تهذیب را طی چهل «عقد» دربرمی‌گیرد و در هر یک از «عقد»ها اصلی از اصول عرفانی را مطرح و به مناسبت آن، تمثیلات و حکایاتی را آورده است (همان: ۳۵۹) جامی به شیوه مشایخ نقشبندیه، آثار محی‌الدین ابن‌عربی را مطالعه می‌کرده و آثار این مطالعه در سبحة‌الابرار و تحفه‌الاحرار و برخی آثار منشورش، آشکار است. (همان: ۳۵۳)

شناخته‌شده‌ترین چاپ‌های هفت‌اورنگ در ایران، تصحیح مرتضی مدرسی گیلانی (۱۳۳۷) و تصحیح منتشرشده در نشر میراث مکتوب (۱۳۹۱) هستند.

چاپ مرتضی مدرسی گیلانی در سال ۱۳۳۷ (۱۹۵۹م) نخستین بار در تهران منتشر شده است. مدرسی گیلانی از کیفیت نسخ و چگونگی تصحیح هفت‌اورنگ سخنی به میان نیاورده است.

آخرین تصحیح هفت‌اورنگ جامی را انتشارات میراث مکتوب در سال ۱۳۹۱ در دو جلد منتشر کرده است. این تصحیح با مقدمه اعلاخان افصح‌زاد و تحقیق و تصحیح جابلقا دادعلیشاه، اصغر جانفدا، ظاهر احراری و حسین احمد تربیت زیر نظر دفتر نشر میراث مکتوب طبع شده است. مصححان در تصحیح از هفت نسخه خطی و یک نسخه چاپی استفاده کرده‌اند که مشخصات نسخ خطی مورد استفاده آنان چنین است:

جدول ۱- فهرست نسخ مورد استفاده در چاپ میراث مکتوب

نام	محل نگهداری	شماره	تاریخ کتابت	کاتب	محل کتابت
الف	ذخیره دستنویس‌های شرقی آکادمی علوم ازبکستان	۱۰۶۵	۸۹۵	عبدالاحد محمد بن احمد جامی	هرات
ب	انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم روسیه	D204			

ج	ذخیره دستنویس‌های شرقی آکادمی علوم ازبکستان	۲۲۳۳	۹۸۰		
د	ذخیره دستنویس‌های شرقی آکادمی علوم ازبکستان	۱۳۳۱	۹۰۸	محمد الکاتب الهروی	
ه	کتابخانه دولتی سنت پترزبورگ	Dorn422	۹۳۳		
و	ذخیره دستنویس‌های شرقی آکادمی علوم ازبکستان	۱۳۶۶	۹۹۷	محمد بن ملاخالد لنگری	
ز	ذخیره دستنویس‌های شرقی آکادمی علوم ازبکستان	فقط شامل خردنامه اسکندری ۷۹۴	نامعلوم	نامعلوم	

نسخه چاپی که در تصحیح میراث مکتوب از آن استفاده شده با نام *هفت اورنگ جامی* در سال ۱۳۳۳ ه. (۱۹۴۴ م) به کوشش خواجه غلام رسول بن خواجه محمدرسول در تاشکند منتشر شده است. به‌رغم این که تصحیح نشر میراث مکتوب، جدیدترین تصحیح از این اثر محسوب می‌شود، اشکالاتی در آن دیده می‌شود که موضوع بحث این مقاله است. در این مقاله، از سه دست‌نویست زیر برای تصحیح ایبات بهره گرفته شد:

۱. نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به ش. ۱۸۷ مورخ ۸۸۶-۸۹۷

۲. نسخه کتابخانه ایاصوفیه به ش. ۴۲۰۷ مورخ ۸۷۷

۳. نسخه کتابخانه ایاصوفیه به ش. ۴۲۰۹ که بنا به نظر دکتر محمود عابدی در مقدمه *نفحات الانس*، در زمان حیات شاعر کتابت شده است.

همان‌گونه که مشاهده می‌شود، نسخ سه گانه مذکور از نظر تقدم تاریخی، بر نسخ مورد استفاده در نشر میراث مکتوب، مقدم‌اند؛ علاوه بر آن، در برخی موارد ضبط و تصحیح مرتضی گیلانی را به‌رغم قدمت آن، تأیید می‌کنند. برای یافتن صورت صحیح ایبات، علاوه بر سه نسخه مذکور، چاپ مرتضی مدرسی گیلانی و همچنین نسخه‌بدل‌های مذکور در پاورقی نشر میراث مکتوب بررسی و تصحیح ایبات با توجه به سنت ادبی، زبانی فارسی صورت گرفت.

کارهایی که در این جستار انجام شده را در سه دسته آورده‌ایم:

۱. ضبط‌های نادرست تصحیح میراث مکتوب که نسخه‌های در دست (مجلس، ۴۲۰۷ و ۴۲۰۹ ایاصوفیه) و همچنین چاپ مرتضی مدرسگیلانی، صورت درست آن‌ها را دربردارند و در این مقاله با مقابله آن‌ها، صورت درست را نشان داده‌ایم.
۲. خطاهای حروف‌نگاری
۳. ویرایش. شامل الف. فاصله‌گذاری کلمات که در مواردی، باعث بدخوانی شده است.
۴. آمیختن مصرعی از یک بیت با مصرع بیتی دیگر.

۲. پیشینه پژوهش

مقاله‌ای در نقد تصحیح سبحة‌الابرار یافته نشد؛ اما درباره سلسله‌الذهب، یک اورنگ دیگر از هفت اورنگ، دو مقاله نوشته شده که در زیر می‌آید:

۱. خدیور، هادی (۱۳۸۷). نقد تصحیح سلسله‌الذهب نورالدین عبدالرحمان جامی، کتاب ماه ادبیات، ش ۱۳۲، صص. ۳۲-۳۷. نویسنده در این مقاله، ۸۸ بیت از سلسله‌الذهب را تصحیح کرده و لغزش‌های نگارشی، غلط‌های چاپی و نمونه‌هایی از تصحیح ابیات را به صورت فهرست‌وار و بدون تشریح علت ضبط ارجح آورده است.
۲. رحیمی، حسینعلی (۱۴۰۲). تصحیح ابیاتی از مثنوی سلسله‌الذهب جامی، پژوهش‌های ایران‌شناسی، دوره ۱۳، ش ۱، صص. ۴۱-۵۵.

نویسنده در این مقاله به بررسی و تصحیح ابیاتی پرداخته که در هر دو چاپ مدرسگیلانی و میراث مکتوب، غلط ضبط شده یا بد خوانده شده‌اند و خدیور نیز آن‌ها را در مقاله خود نیآورده است. نسخه میراث مکتوب مبنای کار وی بوده و او با استفاده از منابعی چون نسخه چاپی مدرسگیلانی، مقاله خدیور و چندین دست‌نویس معتبر، ابیات را تصحیح کرده و در این کار از تناسب‌های معنایی، سبکی و زبانی نیز غافل نبوده است.

وجه تمایز آشکار مقاله حاضر با آن دو مقاله، تصحیح بخش دیگری از هفت اورنگ است که آن‌ها بدان نپرداخته‌اند. البته نویسنده از نسخه‌های معتبر مورد استفاده رحیمی (۱۴۰۲) استفاده و به آن‌ها استناد کرده است.

۳. تصحیح ابیات

برای سهولت بررسی، تصحیح ایبات در سه بخش ضبط‌های نادرست، خطاهای حروف‌نگاری و اشکالات ویرایشی آورده می‌شود:

الف) ضبط‌های نادرست تصحیح میراث مکتوب که نسخه‌های در دست (مجلس، ۴۲۰۷ و ۴۲۰۹ ایاصوفیه) و همچنین چاپ مرتضی مدرّسی گیلانی، صورت درست آن‌ها را دربردارند و در این مقاله با مقابله آنها، صورت درست را نشان داده‌ایم.

۱. ص ۶۱۲، ب ۱۱۳۳

هر لگد کان ز فرومایه رسد نکند کوب چو بر سایه رسد

در مصرع دوم «کوب» معنی محصلی ندارد. به احتمال قوی «کور» درست باشد. نگارش نسخه ۴۲۰۷ و ۴۲۰۹ ایاصوفیه نیز به همین کلمه نزدیک است؛ ضمن این که بیت قبلی هم از لحاظ معنی، این خوانش را تأیید می‌کند:

چه غم از زخم که بر آب و گل است غم از آن است که بر جان و دل است

یعنی لگدی که بر سایه تن برسد، کورکننده نیست؛ باید از ضربه بر دل غمناک بود.

۲. ص ۶۱۵، ب ۱۱۸۱

در مشامت ز دو ماشوره سیم می‌دهد بوی خوش انفاس نسیم

در مصرع دوم، «می‌دهد» درست نیست؛ به قرینه «بوی»، «انفاس» و «نسیم»، مطابق معنای بیت و نسخه‌بدل الف در پاورقی همان صفحه و نسخه‌های ۴۲۰۷ و ۴۲۰۹ ایاصوفیه «می‌دمد» درست است:

در مشامت ز دو ماشوره سیم می‌دمد بوی خوش انفاس نسیم

۳. ص ۶۲۶، ب ۱۴۱۲ و ۱۴۱۱

زیر پهلو ز ردا فرش انداخت تیغ همخوابه سپر بالین ساخت

شد میان دو صف آن گونه به خواب که شنیدند نخیرش اصحاب

در بیت دوم، مصرع دوم «نخیر» معنی نمی‌دهد؛ باید «نفیر» درست باشد؛ دهخدا یکی از معانی «نفیر» را «خرنا و خرناسه» آورده (دهخدا، ذیل نفیر) که در اینجا مناسب است. کاتب، نسخه ۴۲۰۷ هم به تصحیف «نخیر» ضبط کرده و در چاپ مدرّسی گیلانی، ص ۵۱۰ «نفیر» آمده که ارجح و صحیح است.

۴. ص ۶۳۳، ب ۱۵۴۸

او چو خورشید فلک من ماهم من کمین بنده او و او شاهم

در مصرع دوم، با توجه به وزن شعر «و» بین دو «او» زاید است و شکل صحیح مصرع چنین است: من کمین بنده او او شامه. در پاورقی همان صفحه نسخه‌بدل‌های «ج» «د» «ه» و «و» چنین است و نسخه ۴۲۰۷ ایاصوفیه، برگ ۴۷۲ نیز این نکته را تأیید می‌کند.

۵. ص ۵۲۷، ب ۱۲۲۷

علم بود و جوهر و باقی سفال آن چو حقیقت دگران چون خیال
در مصرع اول «و» میان «بود» و «جوهر» زاید است و اختلال وزنی و معنایی ایجاد کرده و صحیح بیت چنین است:

علم بود جوهر و باقی سفال آن چو حقیقت دگران چون خیال

و نسخه ۱۸۷ مجلس برگ ۱۸۶ و نسخه ش. ۴۲۰۷ ایاصوفیه، گک ۴۹۴ این نکته را تأیید می‌کند و ضبط مدرسی گیلانی در ص ۴۲۱ چنین است.

۶. ص ۶۵۰، ب ۱۸۶۹

هرچه خندان بدهد نتواند که دگر گریه کنان نستاند
در مصرع دوم، با توجه به معنی، کلمه «نستاند» صحیح نیست. با توجه به این که فعل در مصرع اول منفی است، فعل جمله دوم باید مثبت باشد؛ یعنی «بستاند»:

هرچه خندان بدهد نتواند که دگر گریه کنان نستاند

در این بیت نیز ترجیح با ضبط نسخه‌بدل‌های «ده»، «و»، «ز» و چاپ مدرسی گیلانی است که در ص ۵۳۱ «بستاند» آورده است.

۷. ص ۶۶۱، ب ۲۱۰۰

فاقد قاف قناعت عنقا نیست جز ناعت انواع غنا
این بیت به گونه‌ای بازی لفظی دارد که ممکن است خوانش آن را دچار اشتباه کند. مصححان در مصرع دوم به جای کلمه «عنا»، «غنا» ضبط کرده‌اند که نادرست است و معنی را دچار اختلال می‌کند؛ همچنین آوردن «باعث» در پاورقی، ممکن است خواننده را در خواندن درست بیت، دچار تردید کند. اگر در مصرع دوم به جای «غنا»، «عنا» بگذاریم و این گونه بخوانیم و نشانه‌گذاری کنیم:

فاقد قاف، قناعت، عنقا نیست جز ناعت انواع غنا

یعنی: دو کلمه «قناعت» و «عنقا» بدون «ق» می‌شوند: «ناعت» و «عنا» و معنی بیت: قناعت و عنقا بدون قاف، توصیف کننده رنج و سختی هستند.

نسخه ۴۲۰۷ ایاصوفیه برگ ۴۷۸ این خوانش را تأیید می‌کند و همچنین تصحیح مدرسی گیلانی (ص ۵۴۱) از این بیت نیز چنین است.

۸. ص ۶۲۳، ب ۱۳۴۷ و ۱۳۴۸

در داستان مهمان شدن پیر آتش پرست خلیل را صلوات الله علیه می‌خوانیم:

آمد از عالم بالا به خلیل وحی کای در همه اخلاق جمیل
گرچه آن پیر نه در دین تو بود منعی از طعنه نه آیین تو بود

در مصرع دوم بیت دوم، به جای «طعنه»، «طعمه» (طعام) درست است؛ یعنی منع او از غذا شیوه تو نبود. نسخه ۴۲۰۷ ایاصوفیه برگ ۴۷۵ و نسخه ۴۲۰۹ و مدرسی گیلانی (۵۰۷) «طعمه» را تأیید می‌کند.

۹. ص ۶۳۳، ب ۱۵۴۴

نظر لطف به حالم بگشای رنگ اندوه ز جانم بزدا

در مصرع دوم «زنگ» باید درست باشد که با «زدون» متناسب است و ضبط مدرسی گیلانی (ص ۵۱۶) همین گونه است.

۱۰. ص ۴۷۲، ب ۱۱۳

کیسه پر لعل و زر کان که هست قدرت تو بر کمر کوه بست

کیسه در این بیت معنی ندارد. با توجه به تناسب میان کلمات «لعل و زر» و «کمر» به جای «کیسه» «کیسه» پیشنهاد می‌شود. نسخه ۴۲۰۷ ایاصوفیه و چاپ مدرسی گیلانی (ص ۳۷۲) هم «کیسه» ضبط کرده‌اند؛ بنابراین صورت مصحح بیت چنین است:

کیسه پر لعل و زر کان که هست قدرت تو بر کمر کوه بست

۱۱. ص ۴۹۵، ب ۵۷۰

زرگس اکمه که همه دیده بود گفت چو دیدش نه پسندیده بود

«اکمه» به معنی «نابینا» ست و این صفت در مورد «نرگس» نمی تواند کاربرد داشته باشد؛ در پاورقی به جای «اکمه» «اگرچه» ضبط کرده که درست تر به نظر می رسد. مدرّسی گیلانی نیز در ص ۳۹۲ بیت را به این صورت ضبط کرده است:

نرگس بینا که همه دیده بود گفت چو دیدش نه پسندیده بود

۱۲. ص ۵۰۲، ب ۷۱۹ و ۷۲۰

زاد مردان ره آزادگی است شیوه آینه دلان سادگی است
ساده دلی باش پسندیده ذات پاک ز رنگ صور کاینات

در بیت اول، «زاد» معنی ندارد؛ مطابق نسخه بدل «ه» در پاورقی و تناسب آن با «شیوه»، «راه» صحیح است؛ یعنی: راه مردان، ره آزادگی است.

در بیت دوم مصححان، «رنگ» را ترجیح داده اند، اما در پاورقی آورده اند: نسخ ب، ج، و «زنگ» ضبط کرده اند که با توجه به قرینه «آینه دلان» در بیت قبل و همچنین «آینه» در بیت ۷۲۲ «زنگ» صحیح است. نسخه ش. ۴۲۰۷ ایاصوفیه، گ ۴۴۹ نیز «زنگ» ضبط کرده است؛ بنابراین:

راه مردان ره آزادگی است شیوه آینه دلان سادگی است
ساده دلی باش پسندیده ذات پاک ز رنگ صور کاینات

۱۳. ص ۴۹۲، ب ۵۰۸

طلعت او نور سعادت فشان خلعت او دامن دامن کشان

اصطلاح «دامن دامن کشان» در این بیت، معنای محصلی ندارد. در پاورقی، «دامن دولت کشان» آورده و نسخه ش. ۴۲۰۷ ایاصوفیه گ ۴۴۷ و همچنین چاپ مدرّسی گیلانی (ص ۳۸۹) همین ضبط را دربردارد و معنی این که در حال کشیدن دامن دولت است:

طلعت او نور سعادت فشان خلعت او دامن دولت کشان

۱۴. ص ۵۲۸، ب ۱۲۴۴

همت جامی که بلندی گرفت از شرف علم پسندی گرفت
علم پسندید ز طبع بلند هرچه پسندید همانش بسد

در مصرع دوم «بسد» تصحیف «پسد» است؛ چنان که ضبط نسخه ش. ۴۲۰۷، گک ۴۵۴ نیز چنین است:

علم پسندید ز طبع بلند هر چه پسندید همانش پسند

۱۵. ص ۵۴۷، ب ۱۶۱۷

ای شب امید مرا ماه نو دیده بخت به خیالت گرو

در پاورقی، نسخه بدل به جای «خیالت»، «جمالت» ضبط کرده که با توجه به قرینه «دیده» در مصرع دوم، صحیح است و ضبط مدرّسی گیلانی (ص ۴۳۹) چنین است.

۱۶. ص ۴۹۵، ب ۵۷۶

قمری و بلبل زده راه سماع مستمعان کرده به وجد اجتماع

نسخه بدل «ز» و مدرّسی گیلانی (۳۹۲) «استماع» ضبط کرده اند که صحیح تر به نظر می رسد.

۱۷. ص ۶۲۹، ب ۱۴۵۱

مشنو از شاخ به جز بوی بهی گرچه آبی بود از میوه دهی

در مصرع دوم، «میوه دهی» معنی ندارد. معنای کلی بیت، نگاه مثبت به امور را القا می کند. با این توضیح، می توان گفت «دهی» تصحیف «تهی» است؛ تلفظ این کلمه با فتحه و کسره «ت» هم ضبط شده (لغت نامه دهخدا، ذیل تهی) که در صورت خواندن آن با کسره، قافیه نیز در این بیت مشکلی ندارد. نسخه ش. ۸۱۴۷۳۶ گک ۳۱۰ کتابخانه ملی نیز آن را تأیید می کند:

مشنو از شاخ به جز بوی بهی گرچه آبی بود از میوه تهی

۱۸. ص ۶۲۳، ب ۱۳۴۹ و ۱۳۵۰

عمر او بیشتر از هفتاد است که در آن معبد کفرآباد است

روزیش وانگرفتم روزی که نداری دل دیناندوزی

با توجه به این که در مصرع اول بیت اول، ضمیر «او» (سوم شخص غایب) و همچنین در مصرع اول بیت دوم، ضمیر متصل «ش» آمده، منطقی است که فعل «نداری» در بیت دوم «ندارد» باشد؛ به گزارش

پاورقی، در نسخه بدل‌های «ج» و «ه» و نسخه کتابخانه ملی با ش. ۸۱۴۷۳۶ «ندارد» ضبط شده و ترجیح نگارنده نیز «ندارد» است:

روزی و انگرفتم روزی که ندارد دل دین اندوزی

۱۹. ص ۴۸۶، ب ۳۹۳

خامه او کرده ز نسخ رقاع معو خط نامه ظلم از بقاع

مابین «نسخ» و «رقاع» یک «واو» افتاده است؛ «نسخ» و «رقاع» از خطوط شش گانه هستند و هریک نوعی جدا از خط محسوب می‌شوند. از خطاهای رایج در چاپ میراث مکتوب از هفت/ورنگ جا افتادن «واو عطف» است. محتمل است که کاتبان بعضی از نسخه‌ها، واو عطف را بدان سبب که به صورت ضمّه تلفظ می‌شده، نمی‌نوشته‌اند، کاتبان و مصححان بعدی، به تشخیص خود «واو» را وارد متن یا حذف می‌کردند که این از نمونه‌های حذف «واو» است. (رحیمی، ۱۴۰۲: ۴۸) نمونه دیگر:

۲۰. ص ۶۵۴، ب ۱۹۴۶

گفت در جیب پی توشه راه نیست دینار زرم جز پنجاه

«دینار زر» حشو می‌نماید و در پاورقی «دینار درم» آورده که به احتمال زیاد، همان حذف واو عطف آن را به این صورت در آورده است؛ بنابراین «دینار و درم» پیشنهاد می‌شود؛ البته ضبط نسخه کتابخانه ملی «دینار و زرم» است که بی‌وجه نیست.

۲۱. نمونه دیگر: ص ۶۹۷، ب ۲۸۰۸

کندی آن سان ز درختی سیبی که رساندی به درخت آسیبی

ور بر آن سبب نه دستش بودی کردی از سنگ کلوخ امرودی

در مصرع دوم بیت دوم احتمالاً «سنگ و کلوخ» درست باشد.

۲۲. ص ۴۹۵، ب ۵۶۸

غنچه به تعلیم طریق ادب از سخن و خنده فرو بسته لب

مطابق نسخه «ز» در پاورقی و چاپ مدرسی گیلانی (ص ۳۹۲) «تعظیم» آمده که با معنی بیت بیشتر

متناسب است.

۲۳. ص ۵۷۷، ب ۴۳۱

غار دارد ز حدیث همه کس بر زبان ذکر تو می خواهد و بس
 «می خواهد» در اینجا مناسب و مفید معنی نیست. در پاورقی آمده نسخه بدل «ج»، «می خواند» و
 نسخه بدل «ز»، «می راند» ضبط کرده اند. با توجه به اصطلاح «بر زبان راندن ذکر» و همچنین ضبط
 مدرّسی گیلانی (ص ۴۶۵) صورت صحیح بیت پیشنهاد می شود:

غار دارد ز حدیث همه کس بر زبان ذکر تو می راند و بس

۲۴. ص ۴۸۱، ب ۲۹۴-۲۹۶

بر در غاری که گذار تو بود وز طلب خصم حصار تو بود
 پرده چرا بافت یکی جانور بیضه برای چه نهاد آن دگر
 تا نرسد زخمی از اهل خلاف آمدت این بیضه گر آن درع باف
 در پاورقی، به جای «بیضه گر»، «بیضه نه» آمده که با «بیضه نهاد» در بیت قبل، متناسب است؛ ضمن
 این که مدرّسی گیلانی هم این گونه ضبط کرده است:
 آمدت آن بیضه نه آن درع باف (مدرّسی گیلانی، ۱۳۳۷: ۳۸۰)

۲۵. ص ۵۶۵، ب ۲۰۷

جلوه را خلعت ناز اندر پوش حله لعل طراز اندر پوش
 مطابق پاورقی، در نسخه «ز» به جای «جلوه» «سرو» آمده که با «ناز» متناسب است؛ چون در ایات
 قبلی هم از «دست» و «موی» و «چشم» سخن گفته است:
 دست از برد یمن بیرون آر کف زجلباب کفن بیرون آر
 شانه زن سلسله مشکین را سرمه کش نرگس عالم بین را
 ضمن آن که پوشاندن جلوه با خلعت هم معنای محصلی ندارد. مدرّسی گیلانی (ص ۴۵۵) هم «سرو»
 ضبط کرده است. پس:

سرو را خلعت ناز اندر پوش حله لعل طراز اندر پوش

۲۶. ص ۴۷۱، ب ۸۵

هر گه‌ری دیده رواجی دگر گشته فروزنده تاجی دگر

در مصرع اول، «دواجی» شاید درست تر باشد؛ چون: «دواج» را همراه گوهرها در صندوق نگه‌داری می‌کردند: «پس صندوق‌ها برگشادند... و رسول هفت دواج بیرون گرفت، یکی از آن سیاه و دیگر دیبقی‌ها بغدادی...» (بیهقی، ۱۳۵۶: ۵۲-۵۳). دیگر این که به قرینه «تاجی» در مصرع دوم «دواجی» درست است؛ چون «دواج» و «تاج» در متون باهم آبی دارند و دکتر کزازی نیز در تصحیح بیت خاقانی به باهم بودن این دو واژه اشاره کرده است:

وین تاج و دواج یوسفی را در مصر حقیقت اندر آرم

(خاقانی، ۱۳۷۵: ج ۲، ۹۴۷)

ب) خطاهای حروف‌نگاری

۱. ص ۵۴۰، ب ۱۴۸۰

جلوه حسن تو در افزونی است آینه چونی و بی چونی است
با توجه به وزن، باید به جای «آینه»، «آینه» باشد:

جلوه حسن تو در افزونی است آینه چونی و بی چونی است

۲. ص ۵۴۹، ب ۱۶۶۶

می‌روم این لحظه به هر راه و کوی تا کنم آن گم‌شده را جست‌وجوی
صورت درست:

می‌روم این لحظه به هر راه و کوی تا کنم آن گم‌شده را جست‌وجوی

۳. ص ۵۵۰، ب ۱۶۸۷

لفظ خوش و معنی ظاهر در او آب زلال است و جواهر در او
در مصرع اول این بیت غلط تایی «ظاهر» را به «ظاهر» تبدیل کرده است. صورت درست بیت:

لفظ خوش و معنی ظاهر در او آب زلال است و جواهر در او

ج) اشکالات ویرایشی

اشکالات ویرایشی در دو بخش آورده می‌شود:

اول: از نظر ویرایش در یک بخش از سبحةالابرار، جابه‌جایی مصرع‌ها، اختلال در خوانش و فهم ایجاد کرده است:

۱. ص ۵۹۶، ب ۸۲۲ و ۸۲۳

باز دریای صفا پیر کهن بلکه چون کبک نهی پا به سرش
وز لگدکوب کنی پی‌سپرش موج‌زن گشت به تحقیق سخن

در این بیت‌ها جابه‌جایی مصرع‌ها اتفاق افتاده و صورت صحیح، مطابق نسخه ۴۲۰۷، گ ۴۶۶ این گونه است:

باز دریای صفا پیر کهن موج‌زن گشت به تحقیق سخن
(مدرسی گیلانی، ۱۳۳۷: ۴۸۳)

بیت دوم در اینجا با معنی ایبات دیگر ارتباطی ندارد و مطابق نسخه چاپی مدرسی گیلانی، یک صفحه قبل (ص ۴۸۲) بوده و صورت صحیح آن مطابق نسخه ۴۲۰۷ گ ۴۶۶ چنین است:
بلاکه چون کبک نهی پا به سرش وز لگدکوب کنی پی‌سپرش

دوم: فاصله‌گذاری میان کلمات، خواه بسیط، خواه مرکب ضروری است و رعایت نکردن فاصله برون کلمه و درون کلمه، باعث بدخوانی و ابهام معنایی می‌شود. (فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۵: ۱۰) و رعایت نشدن فاصله‌ها به صورت یکی از اشکالات تصحیح تلقی شده است (اسمعیلی، ۱۴۰۰: ۵۱)
در دو بیت از منظومه سبحةالابرار چاپ نشر میراث مکتوب، فاصله‌گذاری میان کلمات، بدخوانی ایجاد کرده است:

۱. ص ۶۴۹، ب ۱۸۵۳

در گذر از گنه و از دگران چون بینی گنهی در گذران

در مصرع دوم «در گذران» با توجه به معنی درست نیست. صورت صحیح «در گذر آن» یعنی اگر گناهی می‌بینی از آن صرف نظر کن و به آن توجه نکن. یا این که مطابق ص ۵۳۰ نسخه چاپی مدرسی گیلانی بخوانیم: «در گذران»، یعنی وقتی گناهی را در کوچه‌ها و گذرها می‌بینی، بگذر.

۲. ص ۶۰۷، ب ۱۰۴۰

خرقه کز وی نه دلت خشنود است چشمه چشمه ز ره داوود است

که صورت صحیح آن چنین است:

خرقه کز وی نه دلت خشنود است چشمه چشمه زره داوود است

۴. نتیجه گیری

سبحة‌الابرار از هفت/ورنگ جامی، از آثاری است که به‌رغم سادگی بیان و زبان، از بدخوانی ناسخان، کاتبان و مصححان در امان نمانده است. آخرین تصحیح هفت/ورنگ و به تبع آن سبحة‌الابرار را گروهی از مصححان در نشر میراث مکتوب منتشر کرده‌اند. به‌رغم امتیازات این تصحیح، اثر از بدخوانی و اشکالات دیگر عاری نیست. در این پژوهش با توجه به سه دست‌نوشته معتبر، چاپ مرتضی مدرّسی گیلانی و نیز نسخه‌بدل‌های مذکور در پاورقی اثر، اشکالات و بدخوانی‌های متن بررسی و تصحیح شد تا علاقه‌مندان و محققان، پیش از تصحیح منقّح جدیدی از اثر، این تصحیحات را نیز پیش رو داشته باشند. در بیشتر موارد، دست‌نوشته‌ها و نسخه‌بدل‌ها، ضبط مرتضی مدرّسی گیلانی را تأیید می‌کنند و این راهنمایی است بر این نکته که در تصحیح‌های آینده، توجه به این نسخه چاپی، نباید دور از نظر باشد. در جدول زیر واژه‌های تصحیف‌شده سبحة‌الابرار و صورت صحیح آن‌ها می‌آید:

جدول ۲- فهرست تصحیفات سبحة‌الابرار

ردیف	صورت تصحیف‌شده واژه / عبارت	صورت تصحیح‌شده
۱	کوب	کور
۲	می‌دهد	می‌دمد
۳	نخیر	نفیر
۴	نستاند	بستاند
۵	عنا	غنا
۶	طعنه	طعمه
۷	رنگ	زنگ
۸	کیشه	کیسه
۹	زاد	راه
۱۰	بسند	پسند
۱۱	خیال	جمال
۱۲	دهی	تهی

ندارد	نداری	۱۳
تعظیم	تعلیم	۱۴
می‌راند	می‌خواهد	۱۵
دواج	رواج	۱۶

منابع

- اسمعیلی، اصغر (۱۴۰۰)، «دیوان طالب، طالب تصحیح». کهن‌نامه ادب پارسی، ۱، ۷۲-۴۹.
- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۵۶)، تاریخ بیهقی. تصحیح علی اکبر فیاض. تهران: مهتاب.
- جامی، عبدالرحمان (۱۳۳۷)، هفت‌ورنگ. به تصحیح مرتضی مدرس‌سی گیلانی، تهران: کتابفروشی سعدی.
- جامی، عبدالرحمان (۱۳۹۱)، هفت‌ورنگ. با مقدمه اعلاخان افصح‌زاد و تحقیق و تصحیح جابلقا دادعلیشاه، اصغر جانفدا، ظاهر احراری و حسین احمد تربیت. تهران: میراث مکتوب.
- خاقانی، بدیل بن علی (۱۳۷۵)، دیوان خاقانی شروانی. ویراسته میرجلال‌الدین کزازی، تهران: نشر مرکز.
- خدایور، هادی (۱۳۸۷)، «نقد تصحیح سلسله‌الذهب نورالدین عبدالرحمان جامی». کتاب ماه ادبیات، ش ۱۳۲، ۳۷-۳۲.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳)، لغت‌نامه. تهران: دانشگاه تهران.
- رحیمی، حسینعلی (۱۴۰۲)، «تصحیح ایبانی از مثنوی سلسله‌الذهب جامی». پژوهش‌های ایران‌شناسی، دوره ۱۳، ش ۱، ۴۱-۵۵.
- صفا، ذبیح‌الله (۱۳۷۱)، تاریخ ادبیات در ایران. ج ۴. تهران: فردوس.
- فرهنگستان زبان و ادب فارسی (۱۳۸۵). دستور خط فارسی. تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- نسخه کتابخانه ملکی جمهوری اسلامی ایران به ش. ۸۱۴۷۳۶.
- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به ش. ۱۸۷ مورخ ۱۸۱۶-۱۹۷.
- نسخه کتابخانه ایاصوفیه به ش. ۴۲۰۷ مورخ ۱۸۷.
- نسخه کتابخانه ایاصوفیه به ش. ۴۲۰۹.

References

- Byhaqi, A. (1977). *Tarikh-e Beyhaqi*, Edited by Ali Akbar Fayaz, Tehran: Mehtab. (In Persian).
- Dehkhoda, A. A. (1994). *Dehkhoda Dictionary*. Tehran: Tehran University. (In Persian).
- Esmaceli, A. (2021). Talib's Divanneeds correction: Suggestions for the editing collected poems of Taleb Amoli. *Classical Persian Literature*, 12 (1), 49-76. doi: 10.30465/cpl. 2021. 5795 (In Persian).
- Jami, A. *Haft Awrang*, The manuscript of the Hagia Sophia library, No. 4209. (In Persian)

- Jami, A. (1958), *Haft Awrang*, Edited by Morteza Modarresi Gilani, Tehran: Saadi Bookstore Publications. (In Persian).
- Jami, A. (2012), *Haft Awrang*, Edited by Dadalishah, J. ; Janfada, A. ; Ahrari, Z. ; Tarbiat, H. A. Tehran: Miras-i Maktub publication. (In Persian).
- Jami, A. (877 H), *Haft Awrang*, The manuscript of the Hagia Sophia library, No. 4207. (In Persian).
- Jami, A. (877 H). *Haft Awrang*, The manuscript of the National Library of Iran, No. 814736. (In Persian).
- Jami, A. (897-886 H), *Haft Awrang*, The manuscript of the Islamic Consultative Assembly library, No. 187. (In Persian).
- Khadivar, H. (2008). *A criticism on correction of the Jami's Silsilah al-Dhahab*, Ketab-e Mah Adabiyat, No. 132. PP 32-37. (In Persian).
- Khaghani, B. (1996). *The Divan of Khaghani Shervani*, Edited by Mir Jalaeddin Kazzazi, Tehran: Nashre Markaz. (In Persian).
- Rahimi, H. A. (2023). Correction of verses from Masnavi of Selselstozzahab of Jami. *Iranian Studies*, 13 (1), 41-55. doi: 10. 22059/jis. 2022. 339249. 1089 (In Persian).
- Safa, Z. (1992). *A history of Iranian literature*, Vol 4, Tehran: Ferdows press. (In Persian).
- The Academy of Persian Language and Literature, (2006), *Persian Orthography*, Tehran: The Academy of Persian Language and Literature. (In Persian).

